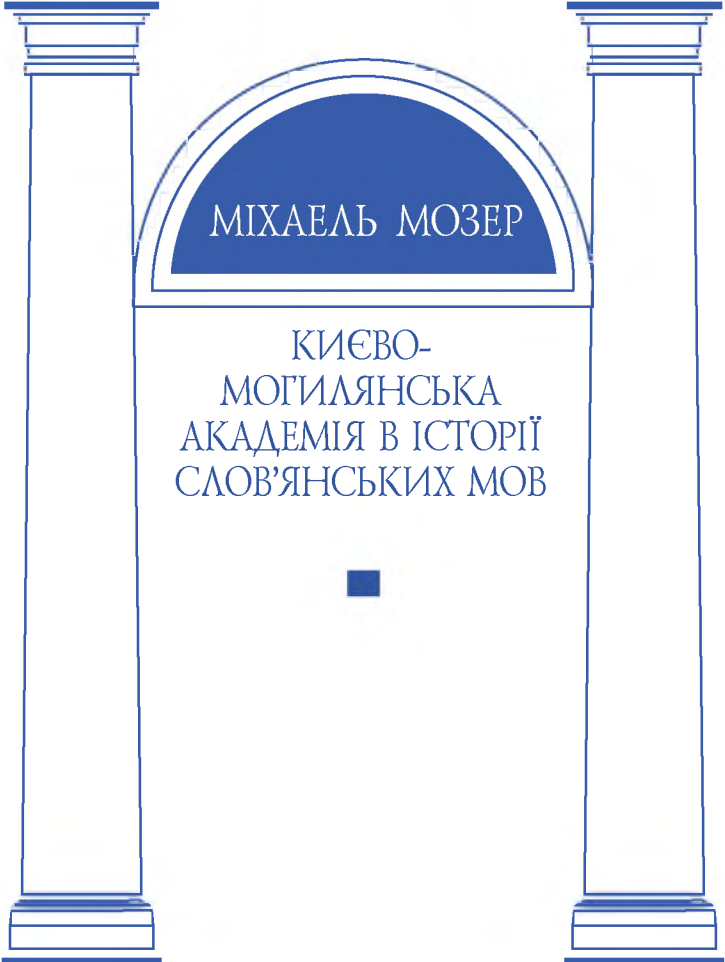

МІХАЕЛЬ МОЗЕР

КИЄВО-
МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ В ІСТОРІЇ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

За традицією навчальний рік у Національному університеті «Кієво-Могилянська академія» починається відкритою лекцією Почесного професора Університету, відомого у світі вченого.

Починаючи з 1992 року могилянці мали можливість почути:
мовознавця Юрія Шевельова,
географа-кліматолога Лоуренса Майсека,
філософа Поля Рікера, історика Романа Шпорлюка,
філософа, релігієзнавця Роланда Піча,
філологів Івана Фізера, Ярослава Розумного,
політолога Богдана Кравченка, філософа Сергія Аверінцева,
поета Ліну Костенко,
літературознавця Миколу Жулинського,
фахівця з питань стратегії
та розвитку бізнесу Адріана Сливоцького,
поета й державного діяча Дмитра Павличка,
фахівця з оптимізації бізнес-процесів та управління
технологіями Карла Цайнінгера,
фахівця з менеджменту в охороні здоров'я Віма Гроота,
літературознавця, громадського
та політичного діяча Івана Дзюбу,
відомого польського політолога Адама Міхніка,
відомого українського письменника, перекладача,
історика літератури Валерія Шевчука,
економіста та громадського діяча Богдана Гаврилишина,
визначного кримськотатарського
та українського політика Рефата Чубарова,
українського науковця, історика та публіциста
Ярослава Грицака, італійського славіста та україніста
Джованну Броджі-Беркофф,
українського історика, джерелознавця, лауреата
Національної премії ім. Т. Шевченка Сергія Білоконя,
провідного українського науковця-компаративіста
Дмитра Наливайка,
історика, професора Варшавського університету
Яна Маліцького,
відомого українського філософа, академіка НАН України
Мирослава Поповича,
відомого українського астронома та організатора науки
Ярослава Яцківа,
видатного українського вченого в галузі біофізики,
академіка НАН України Олега Кришталя,
відомого німецького вченого, професора Гейдельберзького
університету Петера-Кристіана Мюллера-Граффа,
доктора хімічних наук, академіка НАН України Миколу Картеля

МІХАЕЛЬ МОЗЕР

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ В ІСТОРІЇ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Київ
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
2020

УДК 811.161'04:378.4(477-25)(091)
М747

Інавгураційна лекція
Почесного професора Національного університету
«Києво-Могилянська академія».

14 вересня 2020 року

У лекції австрійського філолога, славіста, дослідника української мови, професора мовознавства Інституту славістики Віденського університету, Українського Вільного Університету в Мюнхені та Католицького університету ім. Петра Пазманя в Будапешті, президента Міжнародної асоціації українців, Почесного професора НаУКМА Міхаеля Мозера розглянуто роль Києво-Могилянської академії в історії розвитку слов'янських мов.

Лекція розрахована на студентську аудиторію та широкі коло читачів.

ISBN 978-617-7668-19-9

© Мозер Міхаель, 2020
© НаУКМА, 2020

Вступ

Усі поважні історики слов'янських мов, які досліджують свій предмет не лише з огляду на розвиток унутрішньої структури, а й звертають належну увагу на соціоісторичні контексти, знають чимало про Києво-Могилянську академію (КМА), адже не раз і не випадково натрапляли у своїй праці на викладачів або вихованців цього закладу. Водночас чимало фахівців посилаються на інтелектуальну спадщину окремих постатей, не завжди усвідомлюючи їхню причетність до КМА. Загалом здається, що мало хто з істориків мов усвідомлює реальне значення освітянського середовища КМА для історії слов'янських мов (до недавнього часу це стосувалося і автора цього тексту). Ця коротка розвідка не претендує на вичерпне обговорення поданої теми; хай вона слугує стислим дороговказом ¹.

¹ Головні загальні джерела цієї роботи — різні історії Києво-Могилянської академії, зокрема: Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII—XVIII ст. ст.). Тернопіль : Збруч, 1999. 263 с.; Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст. / відп. ред. В. Брюховецький. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2001. 736 с.; Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ : Вид. дім «КМ Академія» 2003. 184 с. Темі, близькій до нашої, було присвячено цілу монографію: Білодід І. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. Київ : Наукова думка, 1979. 200 с. Щоправда, праця Івана Білодіда написана в дусі пізньюрадянських гасел і кліше, згідно з якими, мовляв, на все українське варто дивитися лише з огляду на його значення для «братського» російського народу (ми не заперечуємо, що значення КМА для розвитку російської культури є величезним); автор насправді мало зосереджується на темі праці, це радше збірка деяких спостережень щодо ранньомодерної історії української мови у «східнослов'янському» контексті.

1. Інституційні рамки ранньомодерної історії мов

За ранньомодерної доби європейські писемні мови повсюди розвивалися у певних інституційних рамках і в залежності від них ². Завдяки нововпровадженому друкарству розвиток мов відбувався у нових умовах, адже відтепер мовні й мовленнєві спільноти спілкувалися у значно ширших вимірах ³.

Нові можливості спілкування з усім «народом» дали могутній поштовх для вноرمування багатьох «народних» мов ранньомодерної Європи: насправді йшлося про штучно вноормовані писемні мови, створені на підставі народних говірок і – часто – попередніх писемних традицій, що вже з середньовіччя побутували поряд із традиціями «високих» мов (чи то «священних» мов: латинської, грецької, гебрійської та, у слов'янському контексті, церковнослов'янської). Так само нові ідеї й нові виклики, що швидко розходилися серед членів мовної спільноти, породили нове, критичне ставлення до традиційних цінностей

² Щодо загальної історії мов за ранньомодерної доби див.: Burke P. Languages and communities in early modern Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 224 p.

³ Щодо друкарства в Україні див. досі не перевершену працю І. Огієнка: Огієнко І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. Тимошик. Київ : Либідь, 1994. 448 с. Щодо ранньомодерної книжної культури див. праці Ярослава Ісаєвича, зокрема: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

Рис. 1. Друкарський верстат Йоганнеса Гутенберга
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Printing_machine_of_Johanes_Gutenberg1.jpg)

і до традиційних істин, а звідти також до ключових текстів та до їх мовного оформлення ⁴.

Ранньомодерні зіткнення конфесійних спільнот — і реформація та контрреформація, антагонізм християнських церков західного й східного обрядів, на решті боротьба християн із мусульманами, а також ставлення до юдаїзму — залишили свої сліди в історії Європи. У Центральній Європі лютувала Тридцятилітня війна (1618—1648), у Південно-Східній і Східній Європі османи продовжували свої походи вельми успішно аж до поразки під Віднем 1683 р., що її цісарські війська досягнули лише за допомогою сил польського короля Яна Собеського, серед яких було й чимало українців. На території сучасної України козацькі війни проти польської корони під проводом Богдана Хмельницького (1648—1654) і тим більш так звана «Руїна» (1657—1687) не лише означали звільнення від кривд із боку Речі Посполитої; вони також завдали чимало біди й запровадили суттєві історичні перипетії (зокрема, Андрусівський мир 1667 р. і перехід Хмельницького до Москви на підставах «автономії») ⁵.

Однак, на щастя, ранньомодерні конфлікти конфесійних спільнот мали не лише руйнівні наслідки,

⁴ Див.: Burke P. Languages and communities in early modern Europe, а також: Böhme G. Wirkungsgeschichte des Humanismus im Zeitalter des Rationalismus. Darmstadt, 1988. 275 S.

⁵ Щодо ранньомодерної історії України див.: Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Вид. 3-тє, перероблене та розширене. Київ : Критика, 2006. 584 с.

вони також породили нові інтелектуальні сили. Зокрема сучасники розуміли: щоб обстоювати власну позицію в ідеологічних баталіях, доводилося озброюватися освітою, працювати над розвитком знань як про себе, так і про опонента.

Тому ранньомодерні спільноти, і «русини» (українці і білоруси) Речі Посполитої також, почали дедалі успішніше збирати й розвивати свої інтелектуальні сили у новостворених освітянських закладах. І хоча КМА не була першим навчальним закладом вищого типу для «русинів» Речі Посполитої, її місце в інтелектуальній історії Центрально-Східної й Східної Європи не можна назвати інакше, ніж провідним. Одна з ключових ознак якості КМА полягає в тому, що від самих початків аж до сьогодні професори й студенти цього закладу чудово усвідомлювали й усвідомлюють вагомість сили слова та необхідність постійної праці над ним.

2. Новий фундамент мовної культури православних слов'ян

Уже з другої половини XVI століття, коли православне населення Речі Посполитої зазнавало дедалі сильнішого тиску з боку католицької церкви, православні еліти швидко зрозуміли, що опонент, унаслідок тривалих конфесійних баталій із протестантами (що також відбулися на території Королівства Польського й Великого князівства Литовського), став ще сильнішим, і що його нову, офензивну інтелектуальну силу довелося сприймати всерйоз. Коли

польські єзуїти, на чолі з Петром Скаргою та Бенедиктом Гербестом, відверто закидали православним елітам інтелектуальну відсталість і недорозвиненість мовної культури, православні інтелектуали відреагували правильно: вони не просто «махали рукою», а зрозуміли, що не всі закиди були необґрунтованими, та розпочали необхідну працю ⁶.

Як наслідок, 1576 р., тобто вже за сім років після підписання Люблінської унії 1569 р., було засновано, за підтримки князя Костянтина-Василя Острозького, Острозьку православну школу (Острозьку академію) ⁷, перший український навчальний заклад вищої освіти. І вже тоді, в контексті острозького кола й упродовж небагатьох років, православним елітам Речі Посполитої майже раптом вдалося вщент оновити підґрунтя власної інтелектуальної культури, коли вони у 1580 – 1581 рр. оприлюднили «Острозьку Біблію», першу повну церковнослов'янську Біблію ⁸.

Водночас цими та іншими здобутками в Острозі й навколо нього було закладено міцний фундамент новітньої історії церковнослов'янської мови як такої, тобто далеко не лише серед українців.

Тут потрібно підкреслити, що острозькі освітянські традиції були тісно пов'язані з київськими від

⁶ Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Київ : АТ «Обереги», 1995. Т. 5. Кн. 2. С. 60–91.

⁷ Острозька академія фактично припинила своє існування після смерті Костянтина Острозького в 1608 р.

⁸ Острозька давнина. Дослідження і матеріали / відпов. ред. Ігор Мицько. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. Т. 1. 156 с.

Рис. 2. Острозька Біблія, 1580–1581 рр.

([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Острожская Библия. Титульный лист.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Острожская_Библия._Титульный_лист.jpg))

самого початку. Приміром, в Острозі провідну роль відігравав Герасим Смотрицький, його син Мелетій став одним із перших ректорів Київської братської школи. Загалом чимало людей, що були причетні до Острозької академії, згодом переїжджали до тих київських шкіл, які лягли в основу Києво-Могилянської академії. Одним із найпомітніших із них був Тарасій Земка (†1632), який відіграв провідну роль у ранній історії київського друкарства, став ігуменом Києво-Братського монастиря та ректором КМА.

Окрім Острозької академії, православні спільноти успішно заснували мережу братських шкіл. До кінця XVI ст. такі школи почали працювати, зокрема, у Львові (1586 р.), Вільні (1591 р.), Перемишлі (1592 р.), Рогатині й Красноставі (1589 р.), Бресті й Городку (1591 р.), Комарні (1592 р.), Любліні (1594 р.)⁹. Нагадаємо, що саме у друкарнях провідних братств виходили перші праці, присвячені новітній — і першій справжній — кодифікації «слов'янської» (церковнослов'янської) мови: з друкарні Львівського братства 1588 р. вийшла слов'яно-грецька грамати́ка «Аделфотес». Через вісім років, 1596-го, у друкарні Віленського братства були надруковані аж три ключові твори Лаврентія Зизанія, колишнього вчителя Львівської братської школи: «Граммати́ка словенска совершенного искусства осми частей слова»,

⁹ Про братські школи див.: Isaievych I. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2006. xxxi + 324 p.

буквар «Наука ку читаню і розумѣню писма словенскаго» і словник «Лексис»¹⁰.

Усі ці здобутки залишили глибокі сліди в історії слов'янських мов, не лише церковнослов'янської. Водночас вони готували підґрунтя для неабиякого злету освітянської культури, що відбувся у Києві з другого десятиліття XVII ст.

3. Джерело й зразок оновленої православної освіти

Як видно з наведеного списку раннях братських шкіл, до кінця XVI ст. майже вся інтелектуальна праця православного населення Речі Посполитої відбувалася на західних територіях ареалу поширення української й білоруської мов, які водночас становили зону найбезпосередніших зіткнень православної й католицького світів. Так само лише там, на заході, православні спільноти влаштовували свої перші друкарні.

Нарешті це вельми помітне зосередження православних інтелектуальних сил на крайньому заході закінчилося лише після того, як восени 1615 р. було засновано Київське Богоявленське братство, а при ньому і школу. 1620 року відновлення православної ієрархії в Речі Посполитій (після створення церковної унії (Брестська унія 1596 р.)) почалося саме

¹⁰ Див., наприклад: Мозер М. Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики. *Українське мовознавство*. 2016. № 45/2. С. 102–110, зокрема наведену там літературу.

в Києві; безперечно вирішальне значення для цих процесів мав статус Києва як нового середовища провідних інтелектуальних сил православ'я. Коли ж 1632 р. Петро Могила, на підставі злиття Київської братської і Лаврської шкіл, створив Київську колегію, цей заклад миттєво став джерелом, центром і зразком поширення оновленої православної освіти по всіх теренах України, а невдовзі й далеко поза ними ¹¹.

Цікаво, що на початку ранньомодерного відродження Києва майже всі провідні вчителі київських освітянських закладів, про яких є відповідні біографічні дані ¹², все ще походили із західних земель:

— Єлисей (у миру — Олександр) Плетенецький (між 1550 і 1554 — 1624), народився у родовому маєтку с. Плетеничі, що неподалік від Золочева, здобув освіту у Львові та Острозі, став архімандритом Києво-Печерської лаври з 1599 р. і засновником Лаврської друкарні (1615 р.).

— Йов (у миру — Іван) Борецький (1560 — 1631), митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1620 — 1631), походив із містечка Бірча біля Перемишля. Колишній ректор Львівської братської школи, став першим ректором Київської братської школи та духовним наставником Петра Могили.

¹¹ Про створення КМА див. примітку 1.

¹² Щодо біографічних даних див. примітку 1, зокрема працю «Києво-Могилянська академія в іменах», а також: Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2003. Усі біографічні дані значно скорочені, з наголоsum на тематику цієї статті.

на території сучасної Івано-Франківщини; до переїзду до Києва 1616 р. працював у друкарні і школі Львівського братства.

— Лаврентій Зизаній (у миру — Кукіль) (1560-ті — 1628), про якого вже було згадано, походив із Львівщини. Він викладав церковнослов'янську й грецьку мови у Львівській братській школі, згодом працював у Вільні та Ярославі біля Перемишля. У 1620-х рр. Зизаній переїхав до Києва, де уклав, до слова, «Катехізис» (виданий 1627).

— Захарія Копистенський († 1627), автор найсильнішого православного руськомовного полемічного твору «Палінодія, або Книга оборони» (1621 — 1622), також походив з околиць Перемишля. Здобувши освіту у Львівській братській школі, 1616 р. вступив до Київського братства. 1624 року, після смерті Єлисея Плетенецького, він був поставлений архімандритом Києво-Печерської лаври.

— Ісаєя Копинський († 1640), митрополит Київський і всієї Русі, народився або у селі Копині біля Любліна, або у Галичині. Копинський, також випускник Львівської братської школи, став ченцем Києво-Печерської лаври, згодом — ігуменом Межигірського Києво-Братського монастиря. 1615 року він брав участь в організації Київської братської школи, 1620 р., після відновлення православної ієрархії, став єпископом Перемишльським і Самбірським, а з 1628 р. — архієпископом Смоленським і Чернігівським. По смерті Йова Борецького в 1631 р. Копинського було обрано митрополитом Київським, Галицьким і всієї

Русі. Після остаточної (ре)легалізації православної церкви у Речі Посполитій 1632 р. він — після тривалих сутичок — поступився митрополичою кафедрою Петру Могили.

— Єремія (у миру — Євстафій) Тис(с)аровський († 1641), єпископ Галицький, Львівський і Кам'янець-Подільський, походив із роду, що мав маєтки на Перемищині та Львівщині. 1614 року став екзархом Константинопольського патріарха в Речі Посполитій, тобто фактично предстоятелем Київської митрополії, аж до відновлення православної ієрархії в 1620 р. Тисаровський активно сприяв розвиткові братських шкіл і книгодрукування, у квітні 1633 р. очолив хіротонію Петра Могили.

— Мелетій (у миру — Максим) Смотрицький († 1633), автор видатної граматики церковнослов'янської мови «Грамматіки славенскиѧ правилное Сунтагма» 1619 р. Місце й дату народження не встановлено¹³. Відомо, що ранні роки Смотрицького були тісно пов'язані з Острогом, де його батько Герасим вчителював і де він сам здобув першу освіту. Як і чимало провідних українських інтелектуалів ранньомодерного періоду, Смотрицький навчався не лише у православних навчальних закладах, а й в єзуїтських школах Речі Посполитої (а саме у Вільні) та західноєвропейських університетах. Смотрицький брав провідну участь у створенні нової київської освітянської

¹³ Щодо Смотрицького, варто окремо згадати монографію: Frick D. Meletij Smotryc'kyj. Cambridge, Mass. : Harvard Ukrainian Research Institute Press, 1995. xx + 396 p.

культури: у 1615–1618 рр. викладав церковнослов'янську та латинську мови в Київській братській школі, став одним з її перших ректорів. Ще в той час, коли Смотрицький учителював у Києві, у друкарні Віленського братства в Єв'ї (лит. Vievys) 1616 р. вийшло його «Учительное Євангеліє», що мало величезне значення для розвитку проповідницької культури, бо було написано «простою руською» мовою: саме так зміст євангелій став доступним «простим» людям, які вже не розуміли церковнослов'янську¹⁴ (за митрополита Могили вийшло друге, майже не змінене видання «Учительного Євангелія»)¹⁵. Що ж до його знаменитої граматики церковнослов'янської мови,

¹⁴ Вони розуміли її приблизно так, як сьогоднішні мовці української.

¹⁵ Про ранньомодерну історію української мови загалом див., наприклад: Moser M. Middle Ruthenian. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online* / editor-in-chief Marc L. Greenberg. URL: http://dx.doi.org/10.1163/2589-6229_ESLO_COM_032436.

Про «просту руську» мову див.: Мозер М. Причинки до історії української мови. 3-тє вид. Вінниця : Нова книга, 2011. С. 40 – 131; Moser M. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*. Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016. Р. 37 – 89; Мозер М. Про «просту руську». Лькарства на вспалый оумысл чоловѣчій 1697 р. *Slavia Orientalis*. 2020. № 2. С. 301 – 318; Мозер М. «Русько»-польський диференціальний словничок лексичних основ з «Лькарства на вспалый оумысл чоловѣчій», Остріг, 1607 р. *Slavia Orientalis*. 2019. № 4. С. 721 – 739. Саме «Учительне євангеліє», до речі, було першою молдовською друкованою книгою (воно вийшло в Яссах 1643 р. у новоствореній за підтримкою Петра Могили друкарні румунською мовою).

то праця над нею також напевно йшла ще у Києві, перед переїздом Смотрицького до Вільна (1618 р.). 1620 року, за відновлення православної ієрархії в Речі Посполитій, Смотрицький був висвячений на архієпископа Полоцького, єпископа Вітебського й Мстиславського, проте згодом прийняв унію¹⁶.

— Сильвестр (у миру — Стефан) Косів (також Косов, Коссов) (†1657) разом із Петром Могилою брав активну участь у створенні Києво-Могилянського колегіуму; був учнем і соратником Петра Могили, потому став його спадкоємцем на митрополичій кафедрі. Косів — один із небагатьох провідних представників київської освітянської культури перших десятиліть XVII ст., які народилися не на заході: походив зі шляхетського маєтку Жировиці у Вітебському воєводстві. Проте і його біографія тісно пов'язана з західними землями, адже він учився у Вільні, Любліні й Замості, вчителював у Львівській братській школі. 1635 року Косів, єпископ Мстиславський, Оршанський і Могилевський, видав Києво-Печерський Патерик польською мовою: таким чином він удоступнив

¹⁶ 1627-го, на зустрічі з Йовом Борецьким і Петром Могилою у Києві, та 1628 р., на Синоді православної Церкви в Києві, Смотрицький намагався переконати ієрархів у потребі прийняти унію. Ще один конвертит, Касіян Калікст Сакович (бл. 1578—1647), ректор Київської братської школи у 1620—1624 рр., походив із містечка Потеличі неподалік Рави-Руської. Сакович навчався у Замоїській академії, в Любліні й у Краківській академії, був домашнім виховником Адама Киселя. У Любліні він 1625 р. прийняв унію, 1640 р. перейшов на латинський обряд.

ці важливі для православної культури тексти для ширшого кола читачів.

— Ісайя Трофимович-Козловський († 1657), спів-автор знаменитого катехізису Петра Могили, ректор Києво-Печерської Лаврської школи й Києво-Могилянської колегії (1632–1638), навчався у Львівській братській школі, а також за межами Речі Посполитої (до речі, й у Відні) перед тим, як переїхав до Києва.

— Петро Могила (1596/7–1647), митрополит Київський, Галицький і всієї Русі з 1633 р., народився у молдовській Сучаві, у родині волоського й молдовського господаря Симеона Могили¹⁷. Після смерті батька 15-річний Петро з матір'ю втекли до Речі Посполитої, де польські родичі прийняли представників традиційних молдовських союзників польської корони. Згодом Могила навчався у школі Львівського братства (яке, до слова, традиційно отримувало значні кошти від заможного роду Могила), далі він здобув вищу освіту спочатку в Замойській академії, згодом також у Західній Європі. Спочатку Могила був виразно світською людиною, взяв участь у воєнних походах. Після Хотинської битви 1621 р. він перейшов на церковний шлях: 1625 р. став ченцем Києво-Печерського монастиря, уже 1627 р., після смерті Захарія Копистенського, був посвячений на посаду його архімандрита. Згодом Могила вступив до Київського братства,

¹⁷ Про молдовську історію Петра Могили і його роду див.: Cazacu M. Pierre Mohyla (Petru Movila) et la Roumanie: Essai Historique et bibliographique. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. Vol. 8. P. 188–222.

Рис. 4. Петро Могила

1631 р. на території Лаври створив школу, де викладання велося за зразком єзуїтських колегій латинською і польською мовами; 1632 р. домігся об'єднання школи при Лаврі з братською школою, що й означило народження Києво-Могилянської академії.

Київська колегія швидко стала зразковим православним освітянським закладом, слугувала орієнтиром для створення нових колегій у Вінниці (1634 р.) та Крем'янці (1636 р.), згодом ще й у Чернігові (1700 р.), Харкові (1726 р.), Переяславі (1738 р.).

Саме за прикладом КМА у всіх цих православних школах почали вивчати не лише богословські, а й світські науки (саме богослов'я у Києві було дозволено лише з 1694 р.), звертали увагу на освітянський розвиток у Західній Європі. Дзеркалом позацерковних вимірів КМА може слугувати, приміром, бібліотека Петра Могили, яка містила не лише богословську літературу, а й твори Сенеки, Горація, Цезаря, Цицерона, Макіавеллі, трактати Авіценни тощо. Сильні зв'язки з позацерковним світом залишалися суттєвою рисою КМА навіть у той час, коли вона була переважно церковним закладом. Нагадаємо, що вже 1620 р., за часів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного ¹⁸, сам гетьман і з ним усе запорозьке козацтво вступили до Київського братства. Згодом у братській школі і в КМА регулярно навчалися козацькі еліти (про що буде мова далі).

Безперечно, найбільші заслуги Петра Могили не останньою чергою визначаються суто філологічними

¹⁸ Конашевич-Сагайдачний, один із найвизначніших гетьманів, був уродженцем Самбірщини й випускником Острозької академії.

вимірами, адже міцно ґрунтувалися на провідному принципі філології: «Ad fontes!» («До джерел!»). Зокрема, якісність «Службника» Петра Могили, який 1629 р. схвалили на Київському соборі, та й першого православного катехізису — «Православное исповѣданіє вѣры» 1640 р., ґрунтувалася на ретельному вивченні грецьких джерел (і майстерному володінні церковнослов'янською мовою).

Водночас Могила і його сподвижники чудово розуміли потреби й мовні виміри «практичної теології»: «Требник» Петра Могили 1646 р. містить не лише молитви й обряди, а й пояснення і настанови, як спілкуватися із паствою. І хоча «Требник» загалом написаний, звісно, церковнослов'янською мовою, він водночас певною мірою віддзеркалює високорозвинену мовну свідомість київських учених, адже деякі діалоги з паствою в цій важливій церковнослов'янській пам'ятці подано «простою руською» мовою ¹⁹.

Могила, серед рідних мов якого була румунська (молдовська), перекладав із грецької, писав оригінальні твори церковнослов'янською, «простою руською» та польською мовами, знав латинську досконало ²⁰. Саме такий мовний діапазон, який охоплював

¹⁹ Приклад подано в: Мозер М. Причинки до історії української мови. С. 93.

²⁰ Про мовний світ Петра Могили див.: Shevchenko I. The many worlds of Peter Mohyla. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. Vol. 8, No. 1/2. The Kiev Mohyla Academy: Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632). P. 9—40. Грецькою, за оцінкою Ігоря Шевченка, Могила не володів дуже добре, зате дуже добре знав церковнослов'янську (див.: Ibidem. P. 20, 22) Про мову Могили див. також: Тома Н. Абстрактна лексика в мовосвіті Петра Могили. Тернопіль: Астон, 2014. 215 с.

усі риторичні й поетичні реєстри, виявлявся канонічним у КМА. І саме такі знання сприяли тому, що КМА миттєво стала не лише провідною кузницею православних еліт Речі Посполитої, а й чільним освітянським закладом серед усіх православних слов'ян. Тож читаючи список викладачів і випускників КМА, фактично дізнаємося, «хто є хто» у пізньоранньомодерній історії України. При цьому варто наголосити: саме внаслідок створення КМА профіль провідних українських інтелектуальних сил змінився назавжди: надалі провідні студенти й викладачі КМА вже походили не майже виключно з західних земель, а фактично з усіх територій сучасної України.

Зрештою, цей факт безперечно впливав на мовне підґрунтя усіх різновидів слов'янських писемних мов, що були в ужитку, бо рідна говірка залишила свої сліди в кожного члена мовної спільноти, попри те, що в постійному спілкуванні з писемними текстами, а також із носіями інших рідних говірок — зокрема в освітянських середовищах, без сумніву, відбувалися постійні процеси вирівнювання. До того ж конкретне мовне оформлення друкованих текстів було результатом не лише авторських мовних навиків; на нього сильно впливали працівники друкарень. Так чи так, ми не повинні забувати, що і ті люди, яких ми знаємо лише з писемної спадщини, водночас були й мовцями різних мов і мовних різновидів; немає сумніву, що і тоді у стінах КМА, як деінде, звучав широкий спектр різних акцентів, що були результатами мовних біографій кожного поодинокого мовця.

4. Церковнослов'янська, «проста руська» й польська мови у Кієво-Могилянській академії

Вибір латинської та польської для викладання у КМА був справжньою інновацією в історії православної освіти, завдяки якій колегія одразу отримала міжнародний формат²¹. Важливість цього вибору полягає не останньою чергою в тому, що латинська мова в XVII ст. (і не тільки тоді) була, без сумніву, наймогутнішою культурною мовою в Європі; що порівняно з нею усі інші європейські мови були функційно обмежені, конче потребували подальшого опрацювання. Що ж до слов'янських мов, то польська була серед небагатьох гарно опрацьованих (із нею могла змагатися лишень чеська). Церковнослов'янська була єдиною мовою серед православних слов'ян, яка могла б конкурувати з латиною, проте насправді ще

²¹ Див.: Łużny R. The Kiev Mohyla Academy in Relation to Polish Culture. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. Vol. 8. P. 123–135; зокрема с. 125: «The use of Latin as the language of instruction and of Polish alongside the native Slavic language allowed for the free exchange of students, professors, and texts between the Kiev Academy and the schools of the Commonwealth and even those of Western Europe. Thus, before school manuals were produced locally in Kiev, use was made of lectures written by professors or noted down by students in the academies of Vilnius, Lviv, Poznań and Kalisz. [...] Kiev students frequently continued their education in Lithuania, Poland, or Western Europe [...]. Many returned to their alma mater as teachers and scholars and transmitted to their students the philological and philosophical knowledge they had acquired in the West».

була далека від її комунікаційного потенціалу й стилістичної опрацьованості. Усі усвідомлювали, що задля нормалізації та подальшого розвитку церковнослов'янської в різних сферах письменства конче були потрібні зосереджені зусилля.

У царині риторичної прози та й поезії над розвитком церковнослов'янської мовної культури працював, зокрема, Лазар (у миру — Лука) Баранович (1620 — 1693), архієпископ чернігівський і новгород-сіверський, що походив із Житомирщини. Баранович навчався у школі Київського Братського Богоявленського монастиря, у єзуїтів у польському Каліші. З раних 1640-х рр. він викладав у КМА. 1666 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов його церковнослов'янський «Меч духовний», 1671 р. — його справжнє «opus magnum», обширна збірка польськомовних поезій «Lutnia Appolinowa», 1674 р. — церковнослов'янські «Труби словес проповідних».

Одним із найталановитіших і найуспішніших учнів Барановича був волинянин Йоаникій Галятовський (†1688), який упродовж своєї (не раз перерваної внаслідок «Руїни») викладацької і ректорської діяльності в КМА (1657 — 1669 рр.) написав справжні «бестселери»: «простою руською» мовою «Ключ разумѣнія» (1659 р.) і «Небо новое» (1665 р.), польською ж «Mesjasz prawdziwy» (1669 р.)²². Роль Галятовського для розвитку православної проповідницької культури

²² Про Галятовського див.: Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ : Laugus, 2016. 604 с.

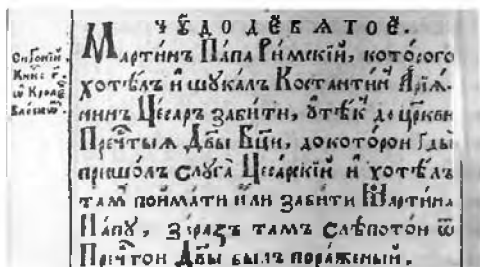

Рис. 5. Із «Неба нового» Йоанникія Галіатовського
(<http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/346>)

важко переоцінити. Те саме стосується Антонія Радивилівського, який також був вихованцем КМА²³.

Оскільки проповіді за своєю суттю здебільшого скеровані до пастви, до «простих» людей, тому за часів Галіатовського й Радивилівського саме вони — поряд зі світськими віршами, коментарями тощо — і в стінах КМА виявлялися провідною цариною вжитку «простої руської» мови, тобто тієї вишуканої світської літературної мови українців і білорусів, яка остаточно сформулювалася з 1670-х років. При цьому не варто заперечувати, що однією з найхарактерніших рис «прототипічної» простої мови була її неабияка близькість до польської на рівні лексики та синтаксису. Сама польська була не лише мовою

²³ Про ранні роки в житті Радивилівського нічого не відомо. Про його мову див.: Ніка О. Антоній Радивилівський і розвиток українських казань XVII ст. *Rozprawy komisji językowej*. Łódź : Łódzkie towarzystwo naukowe, 2012. S. 223–234.

викладання в КМА; польською часто писали її викладачі, що володіли нею не гірше, ніж самі поляки, та усвідомлювали, що читачі розуміли їхні польськомовні твори у всій Речі Посполитій ²⁴.

Щоправда, унаслідок історичних подій, зокрема «Хмельниччини» й «Руїни», змінилася і мовна ситуація. Роль польської мови надалі залишалася важливою як для КМА, так і загалом для міста Києва. Однак у нових історичних умовах, через помітне послаблення безпосередніх зв'язків із Польщею, вона все ж таки почала дещо втрачати своє колишнє значення. Що ж до «простої руської» мови, то вона у Лівобережній Україні, й Києві також, починаючи з 1670-х років, узагалі почала виходити з ужитку ²⁵.

Згідно з Андрусівським миром 1667 р. Лівобережжя і місто Київ опинилися, на правах автономії, під

²⁴ Про роль польської мови й культури в КМА див.: Luźny R. The Kiev Mohyla Academy in Relation to Polish Culture, зокрема його важливі слова на с. 124: «When we speak about the so-called Polish impact on the culture of another nation, we must remember that this 'Polishness' was frequently reducible to the functions of intermediary or transmitter of West European influences over two centuries. Western values could penetrate eastward and be adapted and assimilated by national cultures there because they had already been tested and accepted on the banks of the Vistula, Bug, Neman, and Dniester». Знавець ранньомодерної польськомовної культури підтверджує високу польськомовну культуру провідних українських діячів із КМА (зокрема на с. 132 – 134).

²⁵ Після «Руїни» значення «простої руської» мови почало занепадати і поза кордонами Московського царства й Російської імперії, проте писемна мова як така залишалася в ужитку в царинах проповідей, катехізації та церковних співів.

протекторатом Московського царства. Зрозуміло, що в нових умовах довелося шукати спільну мову з новими союзниками. Доволі швидко виявилось, що цією мовою спочатку не була ні латинська, ні грецька, ні російська, ні українська народна чи «проста руська». Спочатку цією мовою, принаймні в офіційних контекстах, була церковнослов'янська, точніше, українська редакція церковнослов'янської мови²⁶.

5. Розширення функцій церковнослов'янської мови та змішування її із «простою руською»

Після Андрусівського миру 1667 р. однією з головних гарантій якісної освіти у КМА залишалася багатомовність, що надалі ґрунтувалася на блискучому знанні латинської та часто й гарному знанні грецької. Водночас саме завдяки КМА мовна культура у сфері церковнослов'янщини була, без сумніву, провідною порівняно з усіма іншими територіями, в яких ця мова була в ужитку. Це головна причина, чому з другої половини XVII ст. до кінця першої третини XVIII ст. церковнослов'янська мова в українській редакції справила такий сильний вплив майже на всі інші церковнослов'янські редакції, перш за все на російську. Однією з передумов — окрім згаданих вище здобутків — була та, що саме в стінах КМА вжиток

²⁶ У побуті на зустрічах українців із росіянами напевно були в ужитку різні ранні, ситуативно зумовлені «суржикки». Щодо принципових параметрів це, зрештою, стосується і сучасної ситуації, див.: Мозер М. «Суржик» чи «суржикки»? *Українська мова*. 2016. № 57. С. 27–54.

церковнослов'янської мови почав дедалі більше входити в письмове спілкування світської сфери з усіма властивими їй комунікативними потребами. Разом зі спектром нових тем і жанрів збагачувалися лексика й стилістика церковнослов'янської мови, водночас у деяких сферах дедалі більше змішувалися церковнослов'янська й «проста руська».

Теодосій (Феодосій) Софонович (Сафонович) († 1677), випускник КМА, написав свою «Хроніку з літописців стародавніх» (1672–1673) переважно на підставі «простої руської» мови.

Натомість «Синописис» 1674 р., що був складений під керівництвом Інокентія Гізеля († 1683), випускника та ректора КМА й архімандрита Києво-Печерської лаври, написаний церковнослов'янською з різних причин. Передусім, потрібно звернути увагу на те, що його адресатами були, не останньою чергою, московський цар і його чиновники²⁷. Значення «Синописису» для слов'янської історіографії важко переоцінити. Хоч як це дивно, цей твір насправді став «першим підручником російської історії», хоча з власне російською історією він мав дуже мало спільного,

²⁷ Гізель народився у Пруссії. Про стосунки КМА з німцями див. окрему публікацію: Нічик В., Хижняк З. Києво-Могилянська академія та українсько-німецькі культурні зв'язки. *Наукові записки НаУКМА*. 2000. Т. 18. Історичні науки. С. 12–29. Надзвичайно цікавою є постать Адама Зерникава (1652–1694), який походив із Кьонігсберга, вивчав у Єнському університеті, поряд із філософією і теологією, технічні науки, працював військовим інженером у Чернігові та Батурині, прийняв православ'я та писав декілька важливих латиномовних трактатів, які пізніше переклали російською.

адже описував лише місцеву історію Києва, зокрема Києво-Печерської лаври ²⁸.

Від самих початків у КМА навчалися не лише священники й церковні вчені, а й чимало представників козацьких еліт, зокрема майже усі провідні гетьмани, аж до Івана Мазепи (великого мецената КМА) й Пилипа Орлика, а також козацькі писарі, зокрема автори так званих козацьких літописів. Унаслідок, не лише до грамот і універсалів, а й до згаданих історичних розвідок дедалі більше проникла «книжна»,

сильно церковнослов'янізована мова, а до грамот потрапили перші елементи російської ділової мови ²⁹.

Рис. 6. Іван Мазепа

²⁸ Про «Синописис» і його мову див.: Мозер М. Причинки до історії української мови. С. 223–279; Moser M. New Contributions to the History of the Ukrainian Language. P. 105–120. Авторство «Синописису» остаточно не встановлено (насправді, над ним могла працювати ціла група ченців). Дехто вважає автором Івана Армашенка († після 1680 р.), друкаря й писаря Києво-Печерської лаври і, звісно, випускника Академії. Однак акростих із його ім'ям стосується лише третього видання «Синописису» (що значно відрізняється від першодруку 1674 р.).

²⁹ Див.: Moser M. New Contributions to the History of the Ukrainian Language. P. 121–168.

«Козацькі літописи» тісно пов'язані з КМА. Припускають, що ймовірний автор «Літопису Самовидця» Роман Ракушка-Романовський, уродженець Ніжина, нащадок вихідців із Поділля, ніжинський сотник і полковий суддя, потім ще й генеральний підскарбій за гетьмана Івана Брюховецького, навчався у КМА ³⁰. Точно відомо, що у КМА вчився Самійло Величко (1670 — після 1728), уродженець Полтавщини, який згодом став канцеляристом генерального військового писаря Василя Кочубея. Так само випускником КМА був Григорій Грабянка (близько 1666 — близько 1738) ³¹, який імовірно походив з українізованої гілки польського роду Грабянків із Люблінщини, став полковним суддею і насамкінець ще й полковником Гадяцького полку ³². Потрібно сказати, що так звані козацькі літописи є надзвичайно важливими джерелами не лише для істориків, а й для мовознавців-філологів, проте, на жаль, їхню мову досі ще не вивчено на достатньому рівні.

Так само безперечно потребує подальших досліджень творчість Климентія Зіновієва († після 1712 на Чернігівщині) — надзвичайно цікавого монаха-мандрівника, чиї вірші про український побут мають окрему вартість у багатьох розуміннях, і мовному також. Немає сумніву, що і Зіновій навчався у КМА ³³.

³⁰ Див.: Києво-Могилянська академія в іменах. С. 453.

³¹ Перші згадки про Грабянку ми маємо власне з документації Києво-Могилянської академії.

³² На превеликий жаль, оригінал його твору «Дійствия прерзильной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого... с поляками... Року 1710» не зберігся.

³³ Києво-Могилянська академія в іменах. С. 227 — 228.

6. «Третій церковнослов'янський вплив»

Як зазначено, уже до 1667 р. високорозвинена церковнослов'янська мовна культура українських земель і зокрема КМА почала справляти могутній вплив на інших православних слов'ян. Московське царство почало перетворюватися на Російську імперію не останньою чергою за підтримки інтелектуальних сил КМА.

Цей процес розпочався із діяльності Єпифанія Славинецького († 1675), про життя якого відомо небагато: був ченцем Києво-Печерської лаври, вчився у Київській братській школі та викладав у КМА. Славинецький ще у Києві уклав «Лексикон словено-латинський», який згодом, уже в Москві, удосконалив разом з Арсенієм Корецьким-Сатановським (вихідцем із Хмельниччини). 1649 року Славинецький, на прохання царя Олексія Михайловича, переїхав до Москви, щоб організувати школу грецької й латинської мов. Він був першим із низки вихованців КМА, які поставили освітянську й мовну культуру Московії на зовсім новий фундамент. З одного боку, потрібно визнати, що створену Славинецьким школу, яка з 1651 р. працювала у Чудовому монастирі у Кремлі, вважали гуртком консервативних московських сил. Однак для нас важливіше, що Славинецький став міцною опорою ніконовських реформ, які було проведено під гаслом «до джерел». Насправді Славинецький був одним із перших гарантів так званого Третього церковнослов'янського впливу, який, з другої половини XVII ст. до кінця першої третини XVIII ст.,

значно уподібнив церковнослов'янську мову в Росії до тієї церковнослов'янської мови, що була в ужитку в Україні: до церковнослов'янської мови української редакції³⁴. Саме українська редакція церковнослов'янщини стала тоді переважати по всій Росії, хоча слід визнати, що від самих початків її і трохи «деукраїнізували»³⁵.

Єпифаній Славинецький відіграв провідну роль у редагуванні і другого друку повної церковнослов'янської Біблії після Острозької Біблії 1581 р. та першого друку повної церковнослов'янської Біблії, що вийшов у Московському царстві (1663 р.). Окрім цього, потрібно підкреслити, що Славинецький працював далеко не лише над релігійними творами, — він також допомагав підготувати тло для європеїзації Москви, адже переклав церковнослов'янською декілька ключових творів західноєвропейської ранньомодерної інтелектуальної культури: географію Вілема Янсона Блеу («Atlas Maior», 1662—1665 pp.), «Анатомію» Андрія Везалія («De humani corporis fabrica libri septem», 1543 p.), «Громадянство звичаїв

³⁴ Про «Третій церковнослов'янський вплив» див., зокрема: Успенский Б. История русского литературного языка (XI—XVII вв.). 3-е изд. Москва : Аспект Пресс, 2002. 558 с.; Moser M. Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. und 17. Jahrhunderts. Frankfurt am Main u. a. : Peter Lang Verlag, 1998. 398 S.

³⁵ Наочним прикладом може слугувати згаданий «Синопис», який не раз перевидавали в Росії такою «російською мовою» (високого стилю), що майже не відрізнялася від мови оригіналу, попри небагато втручань, що призвели до певної «деукраїнізації».

дитячих» Еразма Роттердамського («De civilitate morum puerilium», 1529 р.)³⁶. І в цьому розумінні Єпифаній Славинецький був справжнім піонером, тим більш із перспективи Москви.

Упродовж наступних десятиліть шляхами Славинецького йшли чимало випускників КМА³⁷.

Симеон Полоцький (у миру — Самуїл Гаврилович Петровський-Ситнянович, 1629 — 1680) народився у білоруському Полоцьку, переїхав до Москви 1664 р., виховував там царських дітей³⁸, уклав буквар церковнослов'янської мови, навчав латинської мови державних чиновників у школі, що була зорганізована при московському Приказі таємних справ. Згодом він заснував, разом зі своїм вірним учнем Сильвестром Медведевим, «Слов'яно-греко-латинську академію», за зразком КМА.

Полоцький і його кієво-могилянські нащадки фактично створили «російську» літературу ери бароко. Переважно українські, значно меншою мірою білоруські випускники КМА посіли більшість

³⁶ Щодо перекладу Еразма див.: Bragone M. C. *Alfavitari radi učenija malych detej. Un abbecedario nella Russia del Seicento*. Firenze : Firenze University Press, 2008. 285 р. Див. також: Мозер М. «Юности честное зеркало» 1717 г.: у истоков русского литературного языка. Wien ; Münster : Lit Verlag, 2020 (у друці).

³⁷ Принагідно зауважимо, що слов'янській філології бракує якісного словника окремих редакцій церковнослов'янської мови, який би відкрив цілком нові погляди й на ширше значення розвитку лексики в українській редакції.

³⁸ Полоцький також проєкзаменував вихователя Петра І Ніколая Зотова перед тим, як той розпочав свою працю.

головних посад у російській православній церкві; вони стали провідними церковними авторами, брали участь у перетворенні російської музичної культури, у створенні російського театру тощо. Водночас ці церковні діячі не цуралися світських завдань, яких, додамо, було чимало.

Насправді, серед провідних авторів «російської» літератури бароко майже немає етнічних росіян. Окрім білоруса Полоцького, провідними представниками «російської» літератури бароко є майже виключно українці.

Стефан (у миру — Симеон) Яворський (1658 — 1722) походив із галицького Яворова (тоді ще Явір), звідки його родина 1667 р. переїхала до села Краси́лівки біля Ніжина. У 1673—1684 рр. Яворський вчився у КМА. Тимчасово прийнявши унію, він далі навчався у Львові, Любліні, Познані та Вільні. 1689 року повернувся до Києва, де став професором, префектом КМА та одним з її найбільш визнаних поетів і проповідників. 1700-го Яворський переїхав до Москви, де його було поставлено митрополитом Рязанським і Муромським, із 1701 р. обрано першим місцеблюстителем патріаршого престолу на посаді Святійшого синоду та протектором Слов'яно-греко-латинської академії³⁹.

Уроджений киянин Феофан, або Теофан (у миру — Єлеазар, Єлисей) Прокопович (1681—1736) навчався, вчителював і був ректором КМА (1710—

³⁹ Пізніше у Яворського виникли клопоти з Петром I, який не дозволив видання його антипротестантського твору «Камінь віри» (1713—1715 рр.). Довіру владних сил виборів собі інший випускник КМА — Феофан Прокопович.

1716 рр.) перед тим, як переїхав до Росії, де став архієпископом Псковсько-Великолуцьким і Нарвським, невдовзі віцепрезидентом, згодом першим членом Святійшого синоду, а по смерті Петра I — архієпископом Великоновгородським. Прокопович навчався не лише у КМА, а й в уніатській колегії у Володимирі-Волинському, де він прийняв унію. Далі Прокопович переїхав аж до Папської грецької колегії святого Афанасія в Римі, яку, однак, залишив, не закінчивши повного курсу. Відтак Прокопович ще мандрував до німецького Галле, де ознайомився з ідеями пієтизму. 1704 року він повернувся до Києва. Прокопович був блискучим ритором і проповідником, а також здібним організатором церкви та її співпраці зі світською владою. У Росії Прокопович написав, зокрема, «Духовний регламент» (1720 р.), чим обґрунтував принципи світської влади над церквою, і трактат «Правда воли монаршеї» (1722 р.), яким виправдав царствування дружини Петра Катерини I (колишньої військовополоненої служниці). Нас Прокопович цікавить передусім тим, що написав міжнародний «бестселер» «Первое учение отроком» (1720 р.), який став надзвичайно поширеним букварем і, фактично, під-

Рис. 7. Из «Первого учения отроком»

(Фотографія з видання 1759 р.
Джерело: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004092116/)

ручником церковнослов'янської мови не лише в Російській імперії, а й поза нею.

Ще одним із випускників КМА, які активно допомагали створити інтелектуальне підґрунтя Російської імперії, був Гавриїл (у миру — Гаврило) Бужинський (1680 — 1731), який, найвірогідніше, народився в Ізюмі на Харківщині. У Росії Бужинський став єпископом Рязанським і Муромським, 1718 — обер-ієромонахом Російського імператорського флоту, префектом Слов'яно-греко-латинської академії та радником Святійшого синоду і протектором шкіл і друкарень. Бужинський нас окремо цікавить тим, що брав участь у перекладах ключових творів західноєвропейської ранньомодерної культури авторства Еразма Роттердамського («Разговори дружескіє»), Самуеля Пуфендорфа («Введеніє в історію Європейськую»), Вільгельма Стратемана («Θεατρον, или Позор исторический», який має альтернативну назву «Лютеранський хронограф»). Багато вказує на те, що Бужинський брав активну участь у складанні вельми успішного в Росії букваря і підручника гарної поведінки для шляхтичів «Юности честное зерцало» (1717 р.)⁴⁰.

Повертаючись до церковних справ, не можна не назвати в нашому контексті ще одного видатного випускника КМА: Димитрія, митрополита Ростов-

⁴⁰ Провідну роль в організації Російської імперії також відіграв волинянин Феофілакт (у миру — Федір) Лопатинський († 1741), який став архієпископом Тверським і Кашинським — і одним із найзавзятіших панегіристів Петра I (писав оди про нього і латинською мовою).

ського і Ярославського (Дмитро Ростовський, у миру — Данило Туптало, 1651 — 1709), уродженця Київщини. Перебуваючи в Чернігові, Дмитро Туптало написав на замовлення Лазаря Барановича успішний твір «Руно орошенное» (1680 р.) про чудотворну ікону Богородиці у чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі. Від 1684 р. він розпочав працю над знаменитими Четвями Мінеями, які закінчив у російському Ростові 1705 р. Туптала вважали одним із найталановитіших православних проповідників, він був автором відомої досі «Рождественської драми» (1704 р.).

Вплив усіх згаданих вихідців з України та підсилений контакт росіян із українцями залишили свої сліди в російській мові й поза рамками «Третього церковнослов'янського впливу», при цьому слід усвідомлювати, що не завжди можна визначити, чи той чи той елемент потрапив до російської з української, білоруської чи польської сфери ⁴¹.

⁴¹ Однією з небагатьох ключових публікацій, що висвітлюють тему українізмів у російській мові в загальному контексті, є: Cymbalisty J. *Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680 — 1760 (with special reference to the writings of Dimitri Rostovsky, Theofan Prokopovich, Stefan Yavorsky, Aleksandr Sumarokov and Mikhail Lomonosov)*. London: School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1991. 436 p. Цією книжкою варто користуватися разом із публікаціями польських колег про полонізми в російській мові, зокрема: Witkowski W. *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*. Kraków, 2006. 278 s. Зазвичай ми маємо справу з мандрівними словами, що ввійшли до російської з української (частково з білоруської) й далі з польської, найчастіше й далі з інших мов Західної Європи (з німецької, латинської тощо).

7. Випускники Києво-Могилянської академії як місіонери на окраїнах Російській імперії

Упродовж усього XVIII ст. чимало українських представників церковної ієрархії працювали далеко від рідних земель, на окраїнах Російської імперії.

Уродженець Ніжина Іоанн Тобольський (у миру — Іван Максимович, 1651 — 1715), архієпископ Чернігівський, з 1711 р. митрополит Тобольський і всього Сибіру, цікавить нас не лише своєю поетичною діяльністю («Богородице Дѣво книга нареченна, от Троицы Пресвятыя пред вѣки сложенна», 1707 р.), перекладами ⁴², автобіографією і тим, що заснував Чернігівську колегію, на зразок КМА. Максимович заслуговує на увагу своєю місіонерською та богословською діяльністю, зокрема поширенням церковнослов'янської Біблії, на території Західного Сибіру. Максимович, який навчався та викладав у КМА, сильно підтримував слов'яно-латинську школу, засновану ще в 1703 р. в Тобольську його попередником, митрополитом Філофеем (Лещинським), уродженцем Сумщини й випускником КМА. З тобольської школи виходили чимало місіонерів, які працювали у Північній Азії, Китаї і навіть в Америці; серед них було багато українців і випускників КМА.

⁴² Зокрема, Максимович переклав із латинської дуже відому на той час книжку німецького єзуїта Єремії Дрекслея «Іліотропіон, або Сообразованіє людської волі з Божественною волею», яка вийшла 1714 р. в тій самій чернігівській друкарні, яку відкрив сам Максимович.

Антоній (у миру — Андрій) Стаховський (1671/1672 — 1740), уродженець Чернігівщини, був латиномовним поетом і автором панегірика на честь Івана Мазепи, став архієпископом Чернігівським, згодом митрополитом Тобольським та всього Сибіру й місіонером у Китаї та серед фіно-угорських народів Західного Сибіру, зокрема ханти і мансі. 1725 р. Стаховський заснував в Іркутську російсько-монгольську школу, задля поширення християнства.

Інокентій (у миру — Іван) Кульчицький (1681 — 1731), ще один уродженець Чернігівщини, закінчив КМА 1706 р., став ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії, єпископом Іркутським і Нерчинським і першим єпископом Східного Сибіру, місіонером серед народів Східного Сибіру. Для спілкування з бурятами він вивчив монгольську мову.

Ще один заслужений місіонер із кола вихованців і викладачів КМА — Лаврентій Горка (1671 — 1737), львів'янин, що став начальником духовенства на Перському флоті, єпископом Відомства православного сповідання Російської імперії і духівником імператриці Катерини І. Горка займався зокрема поширенням православної віри серед фіно-угорських народів північних територій Російської імперії.

8. Києво-Могилянська академія, Російська імперія та Німеччина

Упродовж XVIII ст. традиційні контакти вихованців і викладачів КМА з Західною Європою набирали нових обертів.

Ко ІМА Х҃іе | Бо хіе |
 Нагадо хрістіанскаго дїїніа
 Бо дїпотревлєніе и бдїтелство всако-
 ма правобѣрному хрістіанину, нап-
 раки не вѣдающимъ, и много из-
 вѣстнаго дїелїи не можущима
 въ ^{у составленїи} свѣдѣнїа Ерманна Франка
 Копросъ Іа. Вѣрговши что бг҃ъ есть.
 Свѣдѣнїа Вѣрговши что єдинъ истин-
 ный бг҃ъ есть изнїиже вса — Фл. Коринт.
Аки не вѣдѣнїи допросъ Іа. Вѣрговши
 Какъ той єдинъ истинный бг҃ъ
 именуется,
 Свѣдѣнїа Онъ именуется Отца, Сына,
и свѣдѣнїа Духа. Маф. 28:19
а і посл. Іоан. 1:1
 Копросъ С. І.
 Сїи єдинъ и истинный бг҃ъ, кото-
 рый Отецъ, Сынъ, и свѣдѣнїа Духа,
 именуется, есть и той же вѣдѣнїа
 бг҃ъ и Іустова свѣдѣнїа.
 Онъ есть мой бг҃ъ и Іа, а та
 єсть раба кровью исплѣна, и зо-
 вима іу хрїстїанъ, потомъ же дол-
 жно ставлю емо поклонатиса, слѣ-
 жити и почитати. Маф. 28:19
Лук. 11:27.
 Копросъ Іа.

Рис. 8. Рукопис перекладу
«Катехизиса» А. В. Франке

([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Todorskys_ autograph.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Todorskys_autograph.jpg))

Симон (Симеон) Тодорський (Теодорський) (1700 – 1754), що походив із Черкащини, став єпископом Відомства православного сповідання Російської імперії та архієпископом Псковським, Ізборзьким і Нарвським. Після навчання у КМА (1718 – 1727) він здобув вищу освіту у німецькому Галле, де спілкувався з місцевими пієтистами. 1735 року у Галле вийшли його переклади «Книжки про істинне християнство» Йогана Арндта та «Початку християнського вчення» Аугуста Вільгельма Франке.

Пізніше Тодорський викладав грецьку мову у Белграді, з 1738 р. вчителював у КМА, викладав грецьку, давньоєврейську та німецьку мови. 1742 року Тодорський був призначений законовчителем і вихователем майбутнього Петра III, 1744 р. був обраний духівником нареченої Петра III – майбутньої Катерини II. Нас найбільше цікавить той факт, що Тодорський відіграв провідну роль у редакції Єлизаветинської Біблії (1751 р.), яка лягла в основу всіх сучасних церковнослов'янських перекладів Біблії. Згодом правкою тексту займався Гедеон (Слонимський), уродженець галицького містечка Жовкви, випускник КМА. Отже, підсумуємо, що в усіх повних виданнях церковнослов'янської Біблії, від Острозької 1580 – 1581 рр. через Московську 1663 р. аж до Єлизаветинської 1751 р., українці відіграли провідну роль.

Варлаам (у миру – Василь) Лящевський (бл. 1704 – 1774), уродженець села Кобильниці Руської на Перемищині, після навчання в КМА викладав там само риторичу, а після переїзду Симона Тодорського до Росії

ще й гебрайську і грецьку мови. 1746 року Лящевський видав впливову граматику грецької мови «*Institutionum linguae Graecae liber... exhibitus in Academia Kijowomohylozaborowsciana*»⁴³ у німецькому тоді Бреслау (Вроцлав). Згодом учень Лящевського, викладач грецької мови у КМА Георгій (Юрій) Щербацький доповнив цю граматику, а Микола Бантиш-Каменський, ще один студент КМА, поділив її на параграфи, долучив хрестоматію й видав її 1779 р. у Лейпцигу, де її видавали ще кілька разів. Ба більше, навіть російський переклад, що вийшов у Петербурзі 1788 р., зробив студент КМА Василь Петров. Лящевський, який брав дуже активну участь у редагуванні Єлизаветинської Біблії, 1753 р. став ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії; він ніколи не забував про Київську академію, став її щедрим меценатом.

9. Києво-Могилянська академія і мовна культура сербів

Острозька Біблія, грамика Мелетія Смотрицького та інші головні твори з України поширювалися також серед православних народів Південно-Східної Європи. У XVIII ст. значно зміцнів український вплив на мовну й культурну історію сербів.

⁴³ У назві (доволі поширеній у той час) згадано прізвища Петра Могили та Рафаїла (у миру — Михайло) Заборовського (1676—1747 рр.), уродженця Тернопільщини, митрополита Київського, Галицького та всієї Малої Росії, одного з найважливіших випускників і ректорів Київської академії.

Ключову роль у цьому процесі відіграв Михайл (у миру — Мануїл) Козачинський (1699 — 1755), уродженець Поділля і випускник КМА. 1733 року, за поданням митрополита Київського та Галицького та ректора КМА Рафаїла Заборовського, Козачинський вирушив із групою колег до підавстрійських сербів, щоб допомогти їм створити слов'янськомовне шкільництво. Козачинський став префектом Карлівцецької словенсько-латинської школи; ба більше, він навіть створив тло для розвитку сербської драматургії, адже написав для сербів п'єсу «Трагедія сирѣчь печальная повѣсть о смерти послѣдняго царя сербскаго Уроша Пятаго і о паденіи Сербскаго царства» (було видано 1798 р. у Буді (Будапешті)). Найважливіші підручники підавстрійські серби отримали вже внаслідок попередньої, не надто успішної освітянської місії з Російської імперії під керівництвом російського перекладача Василя Суворова: найважливішим підручником було, поруч із опрацьованою Федором Полікарповим граматикою Мелетія Смотрицького, згадане «Первое ученіе отроком» Феофана Прокоповича⁴⁴. Саме завдяки Козачинському і його колегам із КМА серби почали тимчасово розвивати свою словесну культуру на підставі церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції, яку вони змішували з місцевими сербськими елементами. Після кількох

⁴⁴ 1738 року Козачинський повернувся до Києва, де викладав у КМА, 1742 р. став її префектом. Додамо, що з раних 1740-х рр. ще Йов (у миру — Іван) Василевич († після 1750), вихованець КМА, створив сербську школу іконопису на основі українського бароко.

століть дехто з сербів також намагався писати тодішньою російською літературною мовою (яка далі міцно ґрунтувалася на церковнослов'янських основах), зокрема в галузі історіографії ⁴⁵.

Один із найталановитіших учнів Козачинського Йован Раїч (1726—1801) навіть поїхав навчатися у КМА. Раїч написав переважно богословські книги, проте сьогодні вважають, що найважливіший його твір — «Исторія разных народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов», яка 1794—1795 рр. вийшла у Відні мовою, дуже близькою до російської ⁴⁶.

⁴⁵ У славистиці усі ці дуже різноманітні змішані різновиди зазвичай називають «слов'яносербською мовою» (з чим годі погодитися, див. мої спроби диференційованого підходу до спорідненого явища, галицького й закарпатського «язичія»: Мозер М. Причинки до історії української мови. С. 641—666). Варто нагадати, що стосовно діяльності Козачинського в науковій літературі зазвичай згадують лише про «російські» мовні впливи. Це некоректно: типові прикмети церковнослов'янських текстів Козачинського мають однозначно український характер, що чудово показує якісне видання декількох творів Козачинського у збірці, складеній вихованкою НаУКМА: Потапенко С. Віденський архів гетьманського роду Розумовських. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2020. Т. 2. 360 с.

⁴⁶ Раїч був знайомий із Паїсією Хилендарським, автором «Історії славено-болгарської» (1762 р.). Це була перша історія Болгарії, написана сумішшю церковнослов'янської й болгарської мов. Щодо зв'язків КМА з Південно-Східною Європою, варто ще вказати на Гавріїла (у миру — Григорій) Бенулеску-Бодоні (1746—1821), митрополита Київського та Галицького (1799—1803) і митрополита Кишинівського та Хотинського (1812—1821), який був представником молдовської шляхти, з 1771 р. навчався богослов'я у КМА. В Україні він став інспектором і викладачем філософії у Слов'янській духовній семінарії у Полтаві, ректором Катеринославської слов'янської семінарії та покровителем КМА. Бенулеску-Бодоні сприяв перекладу Біблії румунською мовою.

10. Зросійщення

На початку XVIII ст. церковнослов'янська мова в українських землях, а зі згаданих причин і поза ними, мала ще прикмети української редакції (найяскравіші: вимова *г*, звідти й досі поширена російська вимова *Бо[г]*, *[Г]осподи!*, вимова *ъ* [і] тощо).

Упродовж XVIII ст. у Росії, починаючи вже з часів Петра I, царина вжитку церковнослов'янської мови дедалі більше звужувалася, хоч ця мова і надалі залишалася надзвичайно важливою складовою мовної реальності в Російській імперії. Тим часом тривала праця над створенням російської літературної мови, яка будувалася на двох фундаментах, при цьому церковнослов'янське підґрунтя виявлялося настільки міцним, що російська літературна мова сьогодні є, без сумніву, тією слов'янською літературною мовою, яка найбільш відокремлена від народнорозмовного підґрунтя ⁴⁷.

1758 року Міхаїл Ломоносов (1711–1765), який 1735 р. навчався у Києво-Могилянській академії, у своєму короткому теоретичному тексті «Предисловіе о пользѣ книгъ церковныхъ в російскомъ языкѣ» лише описав сучасний йому стан речей, коли пристосовував античну теорію про три стилі та їхні взаємини з жанрами до російської мовної дійсності середини XVIII ст. Згідно з Ломоносовим, у традиційних сферах

⁴⁷ Див.: Живов В. Язык и культура в России в XVIII веке. Москва : Языки русской культуры, 1996. 591 с., а також: Мозер М. «Юности честное зерцало» 1717 г.

високого стилю не було місця для народнорозмовних елементів російської мови, та навіть у сферах середнього стилю їхній вжиток був вкрай обмежений. Народнорозмовна російська мова, згідно з таким підходом, вважалася доречною лишень у сферах низького стилю ⁴⁸.

Не дивує, зважаючи на це, що у XVIII і на початку XIX ст. російських авторів низького стилю, що вважали себе українцями, шукати годі. Російська народноговірنا мова слугувала для російських авторів мовним джерелом для низького стилю. Для українців таким джерелом була українська розмовна мова.

Так чи так, через зміцнення освітянської культури в Петербурзі й Москві, зокрема завдяки діяльності Імператорської академії наук, а також через зростання централізації в Російській імперії, починаючи від Петра I аж до Катерини II (скасування козацької автономії в 1764–1765 рр.), прогресувало розроблення російської мови, водночас церковнослов'янська мова дедалі більше зросійщувалася, а правильною вимовою дедалі більше вважали російську (хоч уникали, приміром, акання, проте пом'якшували приголосні перед *е, и*, вимовляли *ѣ* [e] тощо) ⁴⁹. Паралельно тривало зросійщення ділової

⁴⁸ Ломоносов М. Предисловие о пользе книг церковных в российском языке. Ломоносов М. *Полное собрание сочинений*. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1952. Т. 7. С. 589–590.

⁴⁹ Нагадаємо, що Ломоносов вважав українське розрізнення *ѣ* та *е* зразковим («Российская грамматика», 1755 р.).

української мови ⁵⁰, а також поширення все ще недосконало скодифікованої ⁵¹, але дедалі краще опрацьованої російської мови як мови освіти.

Не варто замовчувати, що у поширенні серед українців російської мови й російської вимови церковнослов'янської також брали участь самі українці, серед них і вихованці та викладачі КМА.

Йоасаф (Йоасафат) Белгородський (у миру — Яким Горленко, 1705 — 1754), уродженець Чернігівщини, був учнем і викладачем КМА. Коли в 1748 р. Горленко став єпископом Белгородським і Обоянським, він почав активно дбати про російськомовну освітянську культуру в Слобідській Україні. Варто додати, що постать Горленка все ж таки водночас вказує на протилежний розвиток, адже його племінником був Григорій Квітка-Основ'яненко.

Самуїл (у миру — Семен) Миславський (1731 — 1796), уродженець Сумщини, 1768 р. став єпископом Білгородським, 1783 р. першим новим митрополитом Київським і Галицьким після скасування козацької автономії. Уже з 1784 р. Миславський, вихованець, професор і ректор КМА, почав відігравати провідну роль у запровадженні російської мови

⁵⁰ Мозер М. Причинки до історії української мови. С. 280 — 302; Moser Michael. Russisch in der Privatkorrespondenz ukrainischer Frauen aus dem 18. Jahrhundert. *Die russische Sprache und Literatur im 18. Jahrhundert: Tradition und Innovation — Русский язык и литература в XVIII веке: традиция и инновация* / gedenschrift für Gerta Hüttl-Folter ; hrsg. v. J. Besters-Dilger. F. Poljakov, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2009. S. 289 — 322.

⁵¹ «Російская грамматика» 1755 р. була значним, але далеко не останнім і всеохопним кроком.

навчання та заміні української редакції церковнослов'янської мови російською в КМА ⁵².

Певний відгомін таких тенденцій можна знайти у творах Григорія Савича Сковороди (1722 – 1794), уродженця Полтавщини, що з 1734 р., в кількох етапах, навчався в КМА, був учнем Симона Тодорського, Михайла Козачинського та Георгія Кониського (про якого буде мова нижче). Мандрування Сковороди Європою почалися 1745 р. із «Токайської комісії з заготівлі вин до царського двору». Він подорожував Західною Європою, де, без сумніву, додатково збагатив свої мисленнєвий і мовний світи. Упродовж свого життя Сковорода часом викладав, зокрема у Харківській колегії (яка з походження була філією КМА). Мова слов'янськомовних творів Сковороди є змішаною; вона ґрунтується на церковнослов'янській основі, водночас містить українські та російські елементи ⁵³.

Від самих початків до тимчасового закриття КМА багатомовність завжди була однією з її невід'ємних прикмет, навіть за часів русифікації. Тому не дивує, що одна з перших «російських» граматик польської мови, «Грамматика польская, для пользы и употреб-

⁵² Archaimbault S., Wakoulenko S. Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses "Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens" (1782). Paris : Institut d'Etudes Slaves, 2010. P. 23 – 24.

⁵³ Найретельніший аналіз мови Сковороди можна знайти у праці: Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 446 с.

лення російського юношества» (1791)⁵⁴, належить перу вихованця КМА Максима Семигиновського, уродженця Львівщини. Він написав також підручник латинської мови й підручник із правопису російської мови («Правописание российское, с предварительным наблюдением о произношении букв, о складах, и о чтении, из разных грамматик и новейших о правописании правил собранное» (1794)). Згадані праці були надзвичайно успішними, перевидавалися не раз.

Ще одним визначним представником останнього покоління вихованців КМА перед її тимчасовим закриттям, який має непересічне значення у мовній сфері, був Іриней (у миру — Іван) Фальковський (1762 — 1823), уродженець Полтавщини. 1775 року, під час навчання в КМА, Фальковський, слідами Сковороди, також виїхав до угорського містечка Токая, де його батько став священником церкви при згаданій «Токайській комісії з заготівлі вин до царського двору». Згодом Фальковський, який чудово володів німецькою (а, напевно, знав і угорську), навчався у школах Пешта та Братислави (Пресбурга), далі в Будинському університеті, де він вивчав, окрім історії й географії, математику, астрономію та фізику. Повернувшись до Києва, Фальковський став викладачем, а потім ректором КМА. Окрім теологічних наук, природничих наук і математики, він викладав німецьку

⁵⁴ Граматику безсумнівно треба розглядати в історичному контексті поділів Польщі, хоч більшість територій Польщі Російська імперія здобула лише внаслідок другого й третього поділів (1793 і 1795 рр.).

мову. Згодом він став єпископом Смоленським і Дорогобузьким. Серед його численних творів на окрему увагу заслуговують, у нашому контексті, «Краткое географическое описание Венгрии», в якому окремо пише про підугорських сербів, а також «Записки о Киево-Могилянской академіи», які започаткували серію праць про історію КМА, до якої долучається і ця лекція.

11. Зародки нової української літературної мови

За часів Фальковського вже здавалося майже природним станом речей, що українці оприлюднювали свої твори російською і тоді, коли писали на українські теми. Але поки вихованці й викладачі КМА дедалі більше опановували нову російську літературну мову, суто українськомовні традиції в її стінах ніколи не вмирили. Зокрема, вони побутували, згідно з загальнопоширеними поглядами, що їх описав Ломоносов, у царинах низького стилю.

Зокрема це стосується так званих інтермедій, починаючи з інтермедій і до драм Якуба Гаватовича (Львів, 1619 р.)⁵⁵. Інтермедії й їхнє народнорозмовне оформлення також були невід'ємною складовою мовного життя КМА.

До відомої п'єси «Алексѣй, человек Божій», яку 1674 р. поставили у стінах КМА (на пошану царя Олексія Михайловича), додали інтермедію («Игра́ние

⁵⁵ Інтермедії — це короткі, комічні сцени, які, за традиціями європейського театру, виставляли між актами «поважних» драм.

свадби»). Ця та інші інтермедії, а також «поважні» п'єси, потрапляли з КМА до Росії. Декілька було додано до драми «Стефанотокос» львів'янина та вихованця КМА Інокентія Одровонж-Мигалевича († 1744), який став ректором Новгородської духовної семінарії ⁵⁶.

Про ранні роки життя Митрофана (у миру — Михайло) Довгалецького відомо дуже мало: що він був вихованцем КМА, де записав курси своїх професорів. Коли Довгалецький уже сам був професором КМА, він склав важливу теоретичну роботу «Hortus poeticus» (1736), латино-, польсько- й слов'янськомовний курс «Catalogus syntacticorum» та інші теоретичні праці. Водночас він написав декілька шкільних драм, зокрема поставлені 1736 і 1737 рр. у КМА «Комическое дѣйствіе» і «Властотворный образ челоуѣколюбія Божія». До них додано аж десяток інтермедій, написаних на підставі української народної мови.

Георгій (у миру — Григорій) Кониський (1717—1795), уродженець Ніжина, учень, викладач і ректор Київської академії, з 1755 р. працював у Могильові, де став єпископом, згодом архієпископом. Ще у Києві Кониський написав свої вірші, а також драму «Воскресеніе мертвых» (поставлено 1747 р. у КМА); і до неї додано п'ять інтермедій, що збагачують наші знання про українську народну мову XVIII ст. ⁵⁷

⁵⁶ 1742 року семінаристи виконали драму в присутності цариці Єлизавети I.

⁵⁷ Є дані, що й до інших творів діячів КМА було додано інтермедії (як-от до творів Лаврентія Горки та Мануїла Козачинського), проте переважна більшість із них не дійшла до нас.

Однак мовою, що сильно черпала з народної, писали не лише інтермедії, які, потрібно визнати, не вирізняються занадто високою літературною якістю. Мовою, часом доволі близькою до народної, також написані деякі твори Івана Некрашевича (1742, біля Борисполя — не раніше 1796), який, закінчивши КМА, був священником у рідному селі Вишеньки. Поезії та проповіді, що збереглися в рукописному збірнику Некрашевича, написані латинською мовою, а також змішаною слов'янською з багатьма елементами народної української мови.

Як слід було очікувати, вихованці й викладачі КМА також брали активну участь у тих інтелектуальних намаганнях, що нарешті суттєво посприяли створенню української літературної мови.

Полтавець Антін Головатий (1732 або 1744 — 1797) був козацьким кошовим отаманом, командувачем Чорноморської козацької флотилії та вихованцем КМА. Його вірш «Пѣсня Черноморскаго войска, по полученіи на землю Высочайших грамот сочиненная» вважають першим твором, надрукованим на підставі української народної мови у Російській імперії. Вірш вийшов 1792 р., тобто за шість років до публікації перших частин «Енеїди» Івана Котляревського в 1798 р. І коли нарешті під враженням романтизму готувався міцний ґрунт для доби романтизму й національного відродження, вихованці КМА надалі відігравали провідну роль.

Ніжинець Микола Бантиш-Каменський (1737—1814), історик на імператорській службі, оприлюднив низку староукраїнських пам'яток. Його син

Дмитро (який, на відміну від батька, не був вихованцем КМА) написав знамениту «Исторію Малой Россіи» у чотирьох томах (1822), що чимало спричинилося до зростання українського локального патріотизму⁵⁸.

Ще одним важливим кроком були роботи Максима Берлинського (1764–1848), уродженця Сумщини, який написав дуже популярну на той час «Краткую російскую исторію для употребленія юношеству» (1800), з розділом «Примѣчаніе о Малороссіи», та «Краткое описаніе Кіева, содержащее историческую перечень сего города, а также показаніе достопримѣчательностей и древностей онаго» (1820 р.), що являло собою справді піонерське дослідження давньої історії міста Кієва.

Рис. 9. Микола

Бантиш-Каменський

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:ArgunovN_portrait_of_NN_Bantysh-Kamensky_1813.jpg)

⁵⁸ Деякий поштовх до зміцнення української самосвідомості дав також Василь Рубан (1742–1795), уродженець Київщини; його «Краткіє географическія, политическія и историческія свѣдѣнія о Малой Россіи» (1773 р.), до речі, навіть вийшли в німецькомовному перекладі в німецькому Галле (1775 р.), його «Землеописаніе Малыя Россіи» (1777) та «Краткая лѣтопись Малыя Россіи с 1506 по 1776 год, с изъясненіем настоящаго образа тамошняго правленія» (1777) допомагали створити підґрунтя для модерної української історіографії.

І хоча всі згадані праці були ще написані в дусі імперського мислення, однак без них годі уявити собі виникнення модерної української національної ідентичності й пов'язане з ним створення української літературної мови.

Як відомо, КМА закрили 1817 р., тому не дивує, що серед провідних протагоністів створення української літературної мови вихованці й викладачі КМА не посідають центральне місце. Усе ж таки серед них був принаймні один вихованець КМА: Петро Гулак-Артемовський (1790 – 1865), який став «харківським» романтиком, але був родом із правобережної Черкащини й навчався в КМА (не закінчивши її). 1817-го, тобто в рік тимчасового закриття КМА, Гулак-Артемовський переїхав до Харкова, де став вільним слухачем молодого тоді ще університету (засновано 1804 р.), а невдовзі й лектором польської мови. Згодом він викладав у цьому закладі російську історію та статистику, далі пройшов університетську кар'єру аж до статусу ординарного професора (з 1828 р.) та (між 1841 і 1849 рр.) на решті й ректора. Гулак-Артемовський брав участь у заснуванні «Українського журналу» (1824 – 1825 рр.), оприлюднював свої твори (байки, притчі, вірші, балади) та переклади (Жана-Жака Руссо, Джона Мільтона, Адама Міцкевича, Йоганна Вольфганга Гете, Горація) в різних альманахах.

12. Відродження Києво-Могилянської академії

Найвагоміших успіхів у розбудові модерної української літературної мови було досягнуто за періоду, коли КМА не існувала. Проте немає сумніву, що кожен поодинокий із цих успіхів повставав на історичному тлі, яке виявилось сприятливим не останньою чергою завдяки традиціям КМА та їх тривалому відгомону в українськомовній спільноті.

19 вересня 1991 р., невдовзі після проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) вишло розпорядження Голови Верховної Ради України «Про відродження Києво-Могилянської академії на її історичній території як незалежного вищого навчального закладу України — Університету “Києво-Могилянська академія”». КМА, що 1994 р. отримала статус національного університету, дуже швидко почала відігравати роль лідера в університетській освіті України загалом та у процесі розвитку, поширення і підтримки української літературної мови як державної зокрема. По-перше, в НаУКМА ніколи не було під знаком питання, що основною мовою викладання буде українська. По-друге, у стінах Академії побутує і англійська мова, пропонують англomовні навчальні програми. Саме так цей славетний заклад продовжує свої традиції збереження й розвитку власної української освіти на міжнародному рівні та в рамках міжнародної співпраці.

Науково-популярне видання

Міхаель Мозер

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ В ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Редактор *Олена Пазюк*
Комп'ютерна верстка *Наталії Єрмак*

Підписано до друку 04.09.2020. Формат 70×100¹/₃₂.
Гарнітура «BalticaCTT». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 2,4.

Адреса редакційно-видавничого відділу НаУКМА:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04655, тел.: (044) 463-66-68

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів книжкової продукції
серія ДК № 3631 від 23.11.2009

Надруковано у ТОВ «КАЛЕНДАР ТМ»,
вул. Бориспільська, 9, м. Київ, 02099, тел./факс: (044) 586-48-65,
свідоцтво про реєстрацію № 10651020000030082 від 21.02.2019

Мозер, Міхаель

М747 Києво-Могилянська академія в історії слов'янських мов. —
Київ : Національний університет «Києво-Могилянська ака-
демія», 2020. — 58 с. : фото.

ISBN 978-617-7668-19-9

У лекції австрійського філолога, славіста, дослідника української мови, професора мовознавства Інституту славістики Віденського університету, Українського Вільного Університету в Мюнхені та Католицького університету ім. Петра Пазманя в Будапешті, президента Міжнародної асоціації українців, Почесного професора НаУКМА Міхаеля Мозера розглянуто роль Києво-Могилянської академії в історії розвитку слов'янських мов.

Лекція розрахована на студентську аудиторію та широке коло читачів.

УДК 811.161'04:378.4(477-25)(091)

Лекцію австрійського філолога,
дослідника української мови,
професора мовознавства Інституту
славістики Віденського університету
Міхаеля Мозера присвячено внеску
Киево-Могилянської академії
у розвиток слов'янських мов

